

טוטליטריות ושואה

ישראל גוטמן

משרד החינוך

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מרכז זלמן שזר ירושלים

טוטליטריות ושואה

ישראל גוטמן

ספר לימוד לחטיבה העליונה

משרד החינוך

אישור מס' 4212

אושר בתאריך: 08.02.09

יד ושם
רשות הזיכרון
לשואה ולגבורה

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל
ירושלים

Totalitarianism and the Holocaust

Israel Gutman

ריכוז הפרוייקט: דבורה קליין

סיוע בכתיבה: ד"ר אליעזר דומקה, ד"ר צפריר גולדברג, גב' נעמה גליל

עריכה דידיקטית: ד"ר צפריר גולדברג, גב' נעמה גליל

עריכת לשון: עירית לאופר

תחקיר ויזואלי: הדס שטויאר, אורית אדוריאן

מפות: מישל אופטובסקי

עיצוב: שפרה זקס, גאמא עיצובים, ירושלים

מביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

ועידת התביעות

Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc.

מסת"ב 2-252-227-965-978 ISBN

מספר קטלוגי 185-575 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2009

מהדורה מתוקנת

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה,
ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: גאמא עיצובים, ירושלים

לוחות והדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים

תוכן העניינים

שער 2 - המדינות החדשות, שאלת המיעוטים, והיהודים בין שתי מלחמות העולם

מאת צפריר גולדברג

יחידה שלישית: המדינות החדשות והיהודים באירופה בין שתי מלחמות העולם

- פרק 7. המדינות החדשות ושאלת המיעוטים באירופה 45
- פרק 8. היהודים בברית המועצות 47
- פרק 9. היהודים בפולין 56

יחידה רביעית: ארצות אגן הים התיכון והקהילות היהודיות

- פרק 10. בין קולוניאליזם לתנועות לאומיות מקומיות 70
- פרק 11. היהודים בארצות האסלאם בין שתי
מלחמות העולם 74

עם הספר

6

שער 1 - הטוטליטריות

מאת צפריר גולדברג

מבוא - טוטליטריות מהי? 8

יחידה ראשונה: הקומוניזם בברית המועצות

- פרק 1. לנין והקמת המשטר הבולשביקי בברית
המועצות 13
- פרק 2. סטלין ו"המהפכה השנייה" 17
- פרק 3. שלטון הטרור של סטלין 21

יחידה שנייה: הפאשיזם

- מבוא 30
- פרק 4. האידיאולוגיה הפאשיסטית 30
- פרק 5. הפאשיזם באיטליה 32
- פרק 6. הפאשיזם בארצות נוספות 40

שער 3 – נאציזם, מלחמת העולם השנייה והשואה

מאת ישראל גוטמן

יחידה חמישית: עליית הנאצים לשלטון, החיים ברייך השלישי והיחס כלפי היהודים (1933–1939)

א86	האנטישמיות – דברי מבוא
87	מבוא – הרפובליקה הוויימארית
90	פרק 12. יהודי גרמניה ברפובליקת ויימאר
97	פרק 13. ראשיתה של המפלגה הנאצית
102	פרק 14. דרכה של המפלגה הנאצית לשלטון
106	פרק 15. א. התבססות המשטר הנאצי
112	ב. המדיניות הנאצית כלפי היהודים
124	פרק 16. גולים במולדתם: יהודי גרמניה, 1939–1933
136	פרק 17. עמדת העולם והיישוב היהודי בארץ ישראל כלפי מצוקת יהודי גרמניה 1933–1939
142	פרק 18. מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית ותגובות המערב

יחידה שישית: מלחמת העולם השנייה והמדיניות כלפי היהודים באזורי הכיבוש (1939–1941)

156	פרק 19. מלחמת העולם השנייה בשלביה הראשונים
163	פרק 20. המדיניות כלפי היהודים לאחר כיבוש פולין
170	פרק 21. ריכוז ובידוד: חיי היהודים בגטאות
187	פרק 22. היודנראטים – הנהגה יהודית בצבת הכיבוש הנאצי
200	פרק 23. א. יהודי מערב אירופה תחת הכיבוש הנאצי
210	ב. אחידות ורבגוניות במדיניות הנאצית ובגורל היהודים

יחידה שביעית: המלחמה העולמית ו"הפתרון הסופי" (1941–1945)

213	פרק 24. ממלחמה אירופית למלחמה עולמית
220	פרק 25. מריכוז לרצח – ראשיתו של הפתרון הסופי

**יחידה תשיעית: בין מפנה לניצחון ובין ניסיונות
הצלה להחרפת ההשמדה**

- פרק 31. המפנה בחזיתות המלחמה 309
- פרק 32. א. תגובת העולם לשואת יהודי אירופה 315
- ב. היישוב היהודי בארץ ישראל
נוכח השואה 325
- פרק 33. הצלה והישרדות בתקופת השואה 336
- פרק 34. סיום המלחמה והמשך "הפתרון הסופי"
בשלהי המלחמה 350
- פרק 35. שארית הפליטה – לחזור ולחיות 359
- פרק 36. שואה וזיכרון 374

שמות ומושגים 384

פרק 26. הפתרון הסופי 231

פרק 27. "בקרן החתום" – השילוחים למחנות 244

יחידה שמינית: בין השמדה להתנגדות

- פרק 28. עולם המחנות 256
- פרק 29. בצל הפשע וחוסר האונים – ההתנגדות
היהודית לנאצים 274
- פרק 30. א. גורל היהודים במדינות הגרות 288
- ב. יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה 300

עם הספר

האירופית מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד עליית הנאצים לשלטון ב־1933. השער עוסק בהתעצמותן של תנועות לאומניות, במתחים בינלאומיים ובמעמד המשתנה של מיעוטים לאומיים ביבשת אירופה ובאגן הים התיכון. השער השלישי והרחב ביותר עוסק באנטישמיות, בנאציזם ובשואה. בשער זה מוצגת התפתחותה של האנטישמיות מגרסתה הישנה, המסורתית, לגרסתה המודרנית, ועד לאנטישמיות הנאצית הגזענית־הרצחנית. השער מתקדם על ציר כרונולוגי, המתחיל בלימוד נסיבות צמיחתה של המפלגה הנאצית עד התבססותה בשלטון והצעדים שנקטה נגד יהודי גרמניה. בהמשך נדונה הזירה האירופית הרחבה ונבחנות הסיבות לפרוץ מלחמת העולם השנייה, תוך תיאור מדיניותם של הנאצים במדינות שכבשו. הפרקים הבאים עוקבים אחר התפתחות "הפתרון הסופי" והשמדת היהודים אל מול ביטויים של מרי והתנגדות, תוך סקירה של אירועי המלחמה. את הספר חותמים ניתוחים של ניסיונות הצלה ותגובות להשמדה, לרבות תיאור השיקום והחזרה לחיים של יהודי אירופה.

בספר מוקדשת תשומת לב מיוחדת להיבטים הדידקטיים. העיצוב מקל על הלומדים להתמצא במבנה הספר ובנושאים הנדונים. בכל פרק הודגשו המושגים המרכזיים והוצגו שאלות מנחות. בסוף הספר נמצא מילון מושגים, והמונחים הנכללים בו מצוינים בכוכבית בגוף הספר. הצילומים, האורים והמפות ממחישים היבטים נבחרים של הדיון.

"טוטליטריות ושואה" מבוסס בחלקו העיקרי על ספר הלימוד "שואה וזיכרון". ברצוננו להודות לכל מי שסייע בהכנת הגרסה המקורית ובהתאמתה לתוכנית הלימודים החדשה. מר צבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז זלמן שזר, ומר אבנר שלו, יושב ראש "יד ושם", יזמו, תמכו ועודדו לאורך כל הדרך. הספר לא היה רואה אור ללא טיפולם המסור של אנשי בית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם (ד"ר מוטי שלם, אברהם מילגרם, נעמה גליל, אריה ספוזניק והדס שטויאר). סייעו בכתיבה ובהתאמה לתוכנית החדשה ד"ר אליעזר דומקה ז"ל וד"ר צפריר גולדברג. תודה לעורכת הלשון הגב' עירית לאופר. על הפקתו של הספר תודה מיוחדת לאנשי מרכז זלמן שזר (ובפרט לדבורה קליין וליחזקאל חובב) ולגאמא עיצובים. לכולם התודה והברכה.

הספר "טוטליטריות ושואה" בא להסביר את התרחשותה של השואה מתוך כמה סוגיות היסטוריות. הוא מציע ללומדים מבט מקיף ומעמיק על רצח יהודי אירופה וההקשר ההיסטורי הכללי שבו התרחש. הוא אורג את האנטישמיות המודרנית, תהליך ההדרה ההדרגתי של היהודים והרצח של כשישה מיליון יהודים בימי הנאצים לתוך יריעה היסטורית רחבה, המציעה הסבר אפשרי לשאלה הקשה: מדוע התחולל רצח המוני חסר תקדים זה באירופה של אמצע המאה ה־20? המיזוג בין ההיסטוריה האירופית ובין תולדות היהודים והאנטישמיות מלמד על הקשר שבין ההתפתחויות והאירועים בזירה הכללית ובין המדיניות נגד היהודים והצעדים המעשיים שנגזרו ממנה. נקודת המבט המשולבת, הכללית והיהודית, מסייעת ללומדים להבין גם את הרצח ההמוני של מאות אלפי קורבנות לא יהודים, ולעמוד על מניעי ההשמדה ועל הנסיבות של כל אחת מהקבוצות הללו.

הוראת השואה במסגרת ההיסטוריה האירופית יכולה להיעשות בכמה הקשרים, כמו תולדות הלאומיות המודרנית, מלחמת העולם השנייה או ההיסטוריה של המאה ה־20 בכללה. מפאת המגבלות הנגזרות מאופיו של ספר לימוד, לא ניתן לדון באופן מעמיק בכל אותם הקשרים. הספר "טוטליטריות ושואה" מציג מספר נקודות השקה בין ההיסטוריה היהודית לזו האירופית, כמו התגבשותם של משטרים טוטליטריים, הסדר העולמי ושאלת המיעוטים בתקופה שבה שתי מלחמות העולם, הקולוניאליזם ומלחמת העולם השנייה. חשוב לציין שאף אחד מההקשרים הללו אינו יכול לתת הסבר מספק בפני עצמו לשואת יהודי אירופה. כל אחד מהם זכה למגוון ניתוחים וביקורות, וכמה מהם אנו מבקשים להציג בספר. כל אחת מנקודות ההשקה חושפת אפוא היבט מסוים בתהליך רב־שלבי המוביל בסופו של דבר אל "הפתרון הסופי", וביחד הן מציגות תמונה משולבת של התפתחות היסטורית רבת פנים.

בספר שלושה שערים ובכל אחד מהם מספר פרקים. השער הראשון מוקדש לדיון בהתפתחותה ובהחלתה של שיטת המשטר הטוטליטרי, המסייעת להבנת אופן מימושן של אידיאולוגיות קיצוניות כמו קומוניזם, פשיזם ונאציזם. בה בעת יש להבחין בדיון האמור בין שלושת המשטרים, היות שרק הנאציזם אימץ את הגזענות כעיקרון מדיני, ובשמה ניהל רצח המוני ושיטתי של מיליוני בני אדם. השער השני דן בתמורות בזירה

שער

הטוטליטריות

מאת צפריר גולדברג

שאלת פתיחה

מדוע דווקא לאחר "ניצחון הדמוקרטיה" במלחמת העולם הראשונה, צומחת באירופה הטוטליטריות – צורת משטר המנוגדת באופן קיצוני לדמוקרטיה?

מבוא: טוטליטריות מהי?

מושגים

נפתח בכמה הגדרות קצרות שתאפשרנה אבחנה בין המושגים השונים:

שלטון – איש או קבוצת אנשים הניצבים בראש מדינה ומנהלים אותה.

משטר – אופי היחסים שבין השלטון לבין הציבור הרחב.

דמוקרטיה – צורת משטר שמעניקה לציבור את הזכות החוקית והאפשרות המעשית להחליף את השלטון מדי זמן קבוע, ולעצב את החוקים והמדיניות בעזרת נציגיו הנבחרים. הזכות החוקית קובעת שלאזרחים מעל גיל מסוים מותר לבחור ולהיבחר. כמו כן, נקבעים סדרי הבחירות בחוק. האפשרות המעשית פירושה שלאזרחים ניתנת הזכות להתארגן, להקים מפלגות, לעשות תעמולה וכיצא בזה. המשטר הדמוקרטי קובע הסדרים שיגנו על האזרח מפני השלטון, כמו, למשל, הפרדת רשויות השלטון.

ליברליזם – מושג הקשור ישירות למשטר הדמוקרטי. פירושו שלאזרחים יש חופש מרבי, כל זמן שאינם פוגעים בזולת או בחוק. בדמוקרטיה ליברלית, השלטון מתערב מעט ככל האפשר בחיי האזרחים ועושה זאת רק לצורכי ביטחון ושמירת הסדר הציבורי.

דיקטטורה – צורת משטר שבה השליט מחזיק בידיו את מרב הסמכויות. בניגוד לדמוקרטיה, תקופת שלטונו אינה נקבעת מראש והיא מסתיימת בדרך כלל עם מותו, פרישתו מסיבות שונות או על ידי הדחה בכוח.

טוטליטריות – סוג שלטון דיקטטורי מודרני המקיים שליטה כוללת באזרח וחודר לכל תחומי החיים.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, נראה היה כי הניצחון שייך לדמוקרטיה. מעצמות "ההסכמה" שניצחו במלחמה היו בעלות משטר דמוקרטי, ובכל המדינות החדשות שהוקמו על שטחיהן של מעצמות המרכז המנוצחות קמו משטרים דמוקרטיים. והנה, כבר בעשור שלאחר המלחמה, צמחה באירופה צורת משטר, שעמדה בניגוד מובהק לדמוקרטיה והציבה בפניה אתגר ואיום. היתה זו שיטת המשטר הטוטליטרי. מספר תנועות אידיאולוגיות שתמכו בהקמת משטר כזה הגיעו לשלטון במדינות אירופה, כך הקומוניזם ברוסיה, הפאשיזם באיטליה והנאציזם בגרמניה. המשטרים הטוטליטריים שצמחו במדינות אלו שינו לחלוטין את חיי החברה והפרט בתוך המדינה. בהמשך, הם השפיעו גם על היחסים הבינלאומיים ואף הובילו למלחמה נוספת, מלחמת העולם השנייה.

במשטר טוטליטרי השלטון הוא כוללני, היינו מגיע לכל תחום של הכלל והפרט במדינה ועשוי להתערב באופן מרבי בכל תחום בחייהם. במדינה טוטליטרית, כפי שנראה להלן, אין המדינה מחויבת לזכויות האזרח. רוב התחומים שבהם פעל האזרח באופן חופשי וביוזמתו בדמוקרטיה הליברלית, מוגבלים על ידי השלטון הטוטליטרי. השלטון נשען על מערכת של הסדרים, מנגנוני פיקוח ושיטור, המאפשרים לו לשלוט באופן כולל בחיי המדינה ואזרחיה.

שינוי העולם מהיסוד ועתיד טוב בהרבה, אם רק יישמו עקרונותיה באופן מלא.

2. מפלגה יחידה ומנהיג יחיד: במשטר זה תתכן מפלגה אחת בלבד, וכל התארגנות מקצועית, כלכלית, תרבותית או חברתית קיימת אך ורק במסגרת המפלגתית. לרוב, עומד בראש המפלגה מנהיג יחיד, או קבוצה מצומצמת מאוד של מנהיגים.

כרזת ענק של סטלין מתנוססת על בניין בלנינגרד.

3. תקשורת ותעמולה בשירות השלטון: כל אמצעי התקשורת ההמונית (עיתונות, רדיו ואחר כך גם טלוויזיה) פועלים במסגרת השלטון תחת פיקוח הדוק. מכיוון שאין היתר לקיים ארגונים מחוץ למפלגה, נאסרת גם השמעת דעה השונה מדעת המפלגה באמצעי התקשורת. התקשורת משמשת לתעמולה מתמדת למען האידיאולוגיה, יותר מאשר להעברת מידע חופשי ואמיתי.

4. פיקוח על חיי הפרט: השלטון מפקח באופן צמוד לא רק על ארגונים אלא גם על הפרט. האזרחים נמצאים תחת השגחה על ידי קיום מנגנון מסועף של משטרה חשאית המשתמשת בסוכני חרש ומלשינים.

5. טרור מטעם המדינה: שימוש באמצעי הפחדה והרתעה מטעם השלטון כלפי האזרחים. אלו מתבטאים בהענשתם וכליאתם של חשודים בהתנגדות למשטר, גם ללא הליך משפטי תקין. לעתים מקים השלטון מחנות ריכוז שהיחס בהם כלפי האסירים קשה במיוחד.

יש הרואים בטוטליטריות את אחת מתוצאותיה של מלחמת העולם הראשונה. האכזבה מן הממשלות שהובילו את עמיהן למלחמה עוררה בקרב רבים מנפגעי המלחמה רצון להחליף לחלוטין את המשטר. הקושי של המשטרים הדמוקרטיים-ליברליים להתמודד עם המשברים הכלכליים-חברתיים שלאחר המלחמה יצר תחושה כי רק מנהיגות חזקה שאינה מתחשבת בחירויות הפרט תוכל להחזיר את הסדר והרווחה. גם חוויית הסדר, האחדות והאחוזה של תקופת המלחמה עוררה אצל רבים מבני דור המלחמה כמיהה למשטר סמכותי.

ואכן, שלוש מן המדינות שעברו משברים קשים בעקבות המלחמה, יצרו כל אחת בהתאם לנסיבותיה המיוחדות, צורת משטר שהפכה דוגמה לטוטליטריות. כך קמו במדינות אלה שלושה משטרים טוטליטריים שונים ואף עוינים זה לזה, אך בעלי מאפיינים דומים. מדינות אלו השפיעו זו על זו ואף נתנו השראה לעליית משטרים דומים בהמשך המאה ה-20. היו אלה ברית המועצות הקומוניסטית, איטליה הפאשיסטית וגרמניה הנאצית.

הזכרנו כבר את העובדה שדיקטטורות היו קיימות בעבר, אולם הטוטליטריות היא צורת משטר מודרנית מאוד. זוהי צורת משטר מודרנית משום שהיא צמחה בעשורים הראשונים של המאה ה-20 כתגובה למלחמה המודרנית המובהקת – מלחמת העולם הראשונה. הרושם שחוללה המלחמה, האכזבה מתוצאותיה, ובמקרים שונים מן המשטר שהביא את המדינה למצב זה, היו, אם כן, גורמים לעליית אותם משטרים. תפיסות מודרניות כגון הלאומנות, הרומנטיקה ורעיונות מודרניים כגון הברירה הטבעית השפיעו על הטוטליטריות כרעיון. אולם הטוטליטריות היא משטר מודרני גם מבחינה אחרת, הקשורה להתפתחויות הטכנולוגיות של התקופה. גם לפני המאה ה-20 היו מדינות לא דמוקרטיות וקמו שליטים עריצים שדיכאו את מתנגדיהם. עם זאת, שליטים אלו לא יכלו לנהל מדינה כה ריכוזית או לחדור לכל תחומי החיים של נתיניהם כמו במשטר הטוטליטרי. המשטר הטוטליטרי מנצל את המנגנון היעיל של המדינה המודרנית, ואת כלי התקשורת והתחבורה החדשים בכדי לאסוף ולהעביר מידע אודות האזרחים ואל האזרחים. הטלפון מקל על העברת ידיעות מרחבי המדינה אל הגופים המפקחים שבמרכז. אמצעי התקשורת ההמונית, כמו עיתונות ורדיו, מאפשרים לדיקטטור להשמיע קולו בכל בית. פיתוח אמצעי התחבורה מקל על נציגי השלטון להגיע לכל מקום במהירות רבה.

מה היו מאפייני משטר זה?

1. אידיאולוגיה מוחלטת: אידיאולוגיה יחידה, כוללנית ומוחלטת, המחלקת את העולם בחדות לטוב ורע. אידיאולוגיה זו מבטיחה לתומכיה

6. **טיפוח איום מדומה:** משטרים טוטליטריים שונים מגייסים תמיכה ומצדיקים את צעדיהם הקיצוניים, על ידי יצירת תחושה ציבורית של סכנה. האזרחים מגויסים למלחמה מתמדת נגד "אויב" המאיים, כביכול, דרך קבע על הציבור. כך הוצגו היהודים בגרמניה הנאצית כאויבים שטניים ההורסים את גרמניה מבפנים על ידי חילול הגזע הארי והקושרים להשתלט על העולם. בברית המועצות תואר המשטר הקפיטליסטי שבמערב כזומם תמיד להשתלט על העולם ולהרוס את הקומוניזם.

7. **דימוי של "שלטון העם":** אף שקיימת מפלגה אחת בלבד ואין מתחרים על השלטון, נערכים במשטרים הטוטליטריים משאלי עם וגם בחירות. המאפיין הברור של משטר זה, בהבדל מן הדמוקרטיה, הוא שהשלטון זוכה תמיד ב־90% ויותר מקולות הבוחרים.

בפרק הראשון ידובר בברית המועצות שבה התגבשה הדיקטטורה הטוטליטרית, בעיקר בתקופתו של סטלין. בפרקים הבאים, נדון באידיאולוגיה הפאשיסטית ובמקורותיה, וכיצד באה לביטוי בעיקר באיטליה.

משפחה מאזינה לנאומו של מוסוליני המשודר ברדיו (כרזה).

ביסוס המשטר הטוטליטרי התבצע בין היתר באמצעות אסיפות עם, מצעדים וטקסים. בתמונה: נוער מריע למוסוליני. רומא, 5 ביוני 1938.

